

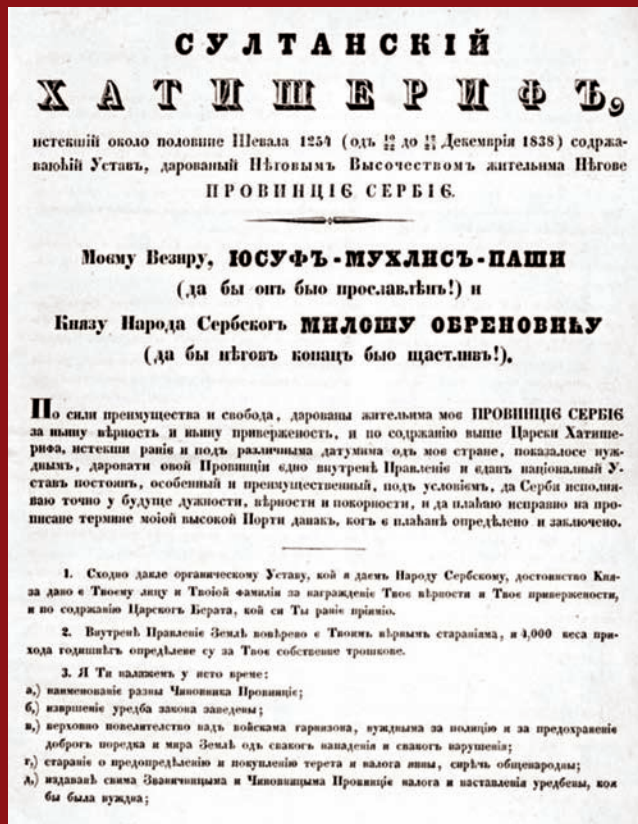
ВЕК И ПО ОД ПРЕДАЈЕ
УТВРЂЕНИХ ГРАДОВА СРБИЈИ

ОДБРАНА
Специјални прилог 175

ВЕЛИКА ПОБЕДА КНЕЗА МИХАИЛА

Пише др Мирјана ЗОРИЋ

Један од најважнијих периода у развоју српске националне идеје и државне мисли у 19. веку везује се за кнеза Михаила Обреновића и његову другу владавину, од 1860. до 1868. године. Ослањајући се на „Начертаније“ Илије Гарашанина, кнез Михаило је градио националну политику која се темељила на ослобађању и уједињењу српског народа и његовом повезивању са осталим словенским народима на Балкану, у духу начела „Балкан балканским народима“. Спољна политика Кнежевине Србије за владе кнеза Михаила била је везана претежно за Источно питање и проблем распада Турског царства. За његово решавање нису били заинтересовани само Срби и остали народи Балкана, већ и велике силе. Оне су у томе имале одлучујућу реч. Зато су српски национални интереси зависили од планова и политичких комбинација европских сила, пре свега оних које су из сопствених интереса биле спремне да Србији пруже подршку.

Највећи успех на спољнополитичком плану кнез Михаило је остварио 1867. године, када је, уз посредовање великих сила, од султана издејствовао предају српских утврђених градова на Сави и Дунаву – Шапца, Београда, Смедерева и Кладова. Након исељавања турског становништва претходних година, овом приликом су и последњи турски гарнизони напустили Србију, што је водило ка њеној независности, формално потврђеној на Берлинском конгресу 1878. године. Кнежевина Србија је од европских сила том приликом добила међународно признање као самостална држава.

Србија као аутономна кнежевина

У време другог доласка на власт кнеза Михаила Обреновића, 1860. године, Србија је уживала статус валалне кнежевине, са високим степеном унутрашње аутономије (самоуправе), гарантоване турским хатишерифима (царским свечаним повељама) из 1830. и 1833. и Уставом из 1838. године. Аутономија је, у принципу, искључивала свако турско мешање у унутрашње ствари и управну организацију српског народа у кнежевини.

Према хатишерифу из 1830. године, унутрашња управа у Србији поверена је кнезу и Савету: кнез је имао законодавну, а са Саветом је делио извршну власт. Чланове Савета бирао је кнез, њихово чланство било је доживотно, под условом да не учине тежу кривицу против Порте или закона. Кнез је стекао право да држи одређени број војника ради чувања реда и мира у земљи, а Србима је гарантована слобода подизања школа, болница, цркава и манастира, право на избор и, слобода трговања по територији читавог царства, као и право на независност судова. Предвиђено је да турско становништво може да станује само у градовима или да напусти земљу, а као обештећење за сва економска права која је поменути хатишерифом стекла и за турске поседе који су пренети на српску управу, Србија се обавезала на плаћање унапред („одсеком“) утврђеног годишњег данка. С друге стране, Порта се обавезала да ће Србији вратити границе од пре 1813. године, пошто их накнадно утврди мешовита турско-руско комисија. У исто време, 1830. издат је и берат којим је кнезу Милошу Обреновићу признато наследно кнежевско достојанство у његовој породици.

Хатишериф из 1830. прописало је да Турци који располажу добрима у Србији (земља, куће, баште, виногради, такозвани мулук и миљак) имају рок од годину дана да их по „правичној“ цени продају Србима и напусте кнежевину. Осим гарнизона који су задржали посаде у шест утврђених градова – Београд, Шабац, Смедерево, Кладово, Ужице, Соко – осталу војску Турци су морали да повуку из Србије. Кнежевина је стекла право да у Цариграду држи сопственог представника –, који би пред Портом заступао интересе својих сународника.

Царски хатишериф је свечано прочитан (објављен) на Ташмајдану, у Београду, у присуству београдског паше, кнеза Милоша, турских великодостојника, чиновника српске управе, многих ерлија (Турака староседелаца), спахија, окупљеног становништва Београда и сељака из околине, као и народних представника из унутрашњости Србије. На згради Народног суда истакнут је новоисковани српски грб, а на београдској цркви су се први пут после 1813. године огласила звона. Одмах затим, Срби су преузели управу над београдском вароши и започели продају турских варошких имања. Народ је славио поновно рађање слободе, а кнез Милош је био на врхунцу славе и угледа.

Слутећи, с правом, да прокламована самоуправа неће бити безбедна од евентуалних покушаја турских власти да задрже одређене позиције у Србији, кнез Милош се радије посветио решавању могућих проблема у одно-

сима са Турцима, него уређењу унутрашњих политичких прилика у земљи. Наиме, исељавање Турака (муслиманског становништва) из Србије није текло једноставно и мирно, онако како је прописивао хатишериф из 1830. године.

Један број спахија, малобројних ерлија и муслиманске варошке сиротиње, „фукаре“, прелазило је у градове у којима су се налазили турски гарнизони, пре свега у Београд и Ужице, док је муслиманско становништво из десетак села у Сокоској нахији (уз Дрину) одбило да напусти своја имања, чак и кад је Порта почетком 1834. послала свог човека да се позабави тим питањем. Проблеми са исељавањем муслиманског становништва из Србије доводили су до по-

времених сукоба између српских власти и Порте све до 1867, па и до Берлинског конгреса 1878. године. У областима источне Србије исељавање муслимана трајало је све до 1882. године.

Хатишериф из 1830. прописао је да Турци који располажу добрима у Србији (земља, куће, баште, виногради, такозвани мудук и миљак) имају рок од годину дана да их по „правичној“ цени продају Србима и напусте кнежевину

Укидање тимарско-спахијског система

Иако је од 1830. на терену радила мешовита руско-турска комисија, која је утврдила маркације и правце нове српско-турске границе, Порта је све до 1832/1833. одуговлачила са уступањем обећане територије, такозваних шест нахија, које су биле ослобођене још у време Првог српског устанка. Тамошње српско становништво подвргла је великој пореској и економској пљачки, а наређивала је и потајна убиства народних представника који су се истицали у раду за ослобођење својих крајева и њихово припајање Србији из периода Београдског пашалука. Да би спречио узурпацију права гарантованих хатишерифом из 1830, кнез Милош је у јесен 1832. и пролеће 1833. организовао народне устанке у спорним моравским и тимочким нахијама (на југоистоку Србије), упутивши у ове области неколико хиљада бораца народне војске из Београдског пашалука. Тек после ових немира, нова српско-турска гранична комисија извршила је разграничење и предају спорних територија. Ослобађањем шест нахија и утврђивањем нове границе са Турском, кнез Милош је проширио Србију у складу са тековинама Првог устанка. Тек тада је могао да приступи потпуном укидању тимарско-спахијског система и онемогући Порту да и даље користи економске потенцијале Србије.

Ослобађањем шест нахија и утврђивањем нове границе са Турском, кнез Милош је проширио Србију у складу са тековинама Првог српског устанка. Тек тада је могао да приступи потпуном укидању тимарско-спахијског система и онемогући Порту да и даље користи економске потенцијале Србије.

Милош Обреновић с турбаном

Новим хатишерифом из 1833. формално је укинут феудализам у Србији и потврђено присаједињење шест отргнутих нахија. Укидање спахилука санкционисано је новчаним обештећењем у износу од 2 милиона и 300 хиљада гроша које је Србија имала да исплати Порти, као надокнаду за напуштена турска имања. Овим хатишерифом била је коначно призната и правно-политички обликована аутономија Кнежевине Србије и у том статусу она ће постојати све до Берлинског конгреса 1878. године. Поједина питања остала су камен спотицања у односима Срба и Турака и наредних година, на пример, накнадна Портина одлука да задржи муслиманско становништво у београдској вароши. Једно од најкрупнијих – присуство турских гарнизона у шест српских утврђених градова (Ужице, Соко, Београд, Шабац, Смедерево и Кладово), остаће нерешено све до 1862, односно 1867. године, представљајући сталну претњу српској аутономији у кнежевини.

Оријентални дух Београда

„Елдорадо најчуднијих супротности” – овако је аустријски путописац Феликс Каниц описао Београд уочи сукоба 1862, који су најавили коначан одлазак Турака из овог града. У њему је у то време живео и велики број Турака цивила који се својим одевањем, начином живота и понашањем нимало нису разликовали од њихових сународника широм Османског царства. О оријенталном духу Београда сведочили су и многи други путописци у 19. веку. За њих је Балкан, а нарочито српска престоница, представљао границу између Запада и Истока, хришћанства и ислама, модерног и застарелог...

Прелазак Дунава из Земуна у Београд сврстава се међу најчешће описиване слике очитих цивилизацијских разлика. Један од најупечатљивијих приказа дао је Александер Вилијем Кинглејк: „Уто из капије изађе група људских бића – бића бесмртне душе, можда и с нешто способности расуђивања, али за мене је било најважније што су имали праве, стварне, неоспорне турбане”. Мање мистерије, а више беде види се у путопису Ендруа Арчибалда Пејтона, Британца који је подстакао многе своје сународнике да у Београду потраже остатке Оријента: „Отрцани стари Турци продавали су воће; чамције, и муслимани и хришћани – први са турбанима, други са кратким федовима – чекали су муштерије...”.

„Сиромаштво међу Турцима у Београду постало је опште”, наводио је Вилхелм Рихтер, који је у њему боравио у време владавине Милоша Обреновића. „Људи који су раније имали не само знатну имовину, него и висок положај, прехрањују сада себе и своју велику породицу најоскудније, радећи као носачи терета или воде.” Можда најсликовитији приказ Турака у Београду оставио нам је Сигфрид Капер, који их је сретао како седе ћутке и „са чибуцима испред себе гледају кроз широке прозоре кроз

које се пружао поглед на шаролики метеж по Бит-базару и Дорћолу”. Они, наводи, умеју тако сатима и данима да седе не проговоривши ни реч: „Међу њима, нарочито међу старијима, има оних који су се повукли из својих послова, па одмах после доручка крећу у кафану, где код једног од прозора запоседну место на миндерлуку и мирно посматрају живот који се одвија на улици.

Београд с почетка 19. века

Тако проводе дане у пушењу и сањарењу. Само кад зачују позив са минарета, они се начас удаље да у једној од оближњих џамија обане молитву. Остало време се проводи у приправљању чибука, испијању кафа и пребирању бројаница. За све то време ништа се не говори. Ако би неко некоме упутио које питање, добио би само кратак одговор. Онда би опет завладала општа тишина, ни-

шта се не би чуло осим зтна од бројаница како падају једно на друго, како пуцкета дуван, ври кафа и зује муве..."

Просвећени апсолутиста

Михаилу је било 37 година када је по други пут дошао на српски престо. Шеснаестогодишње изгнанство

Турски војник с почетка 19. века

(1842–1858) из Србије искористио је да надомести празнине у општем и политичком образовању, па су му савременици, уз апсолутистичке амбиције које је испољавао током своје друге владавине, додали епитет просвећеног апсолутисте.

Наиме, Европу је у 18. веку захватио духовни покрет који се у литератури назива епохом просвећености (просветитељства), а који је негирао традиционалне ауторитете и теолошке догме. Као највише вредности, просветитељство је прокламовало слободу човека, грађанску једнакост, право човека на критичко мишљење... Један од његових духовних вођа био је француски филозоф Франсоа Волтер. Иако је Волтер критиковао владарску самовољу, феудални поредак и доминантан утицај цркве у духовном и друштвеном животу, многи владари апсолутисти у Европи тога времена, попут пруског краља Фридриха II, хаб-

збуршких владара Марије Терезије и Јосипа II, те руске царице Катарине II, ослањали су се на просветитељске идеје у спровођењу бројних реформи у својим монархијама, које су имале за циљ да се развласте племство и Црква, уведе, у већој или мањој мери, слобода вероисповести, изражавања, општа школска обавеза, право власништва, слободна трговина, промени правни систем, повећа пореско оптерећење широких народних слојева и сл. У том смислу, европски монарси су били „просвећени“, али су, на другој страни, одбијали реформе политичког система у смислу демократизације друштва и смањивања њихових владарских овлашћења. Сматрали су да управо њихов „апсолутизам“ омогућава неопходне реформе, односно, да једино владарев ауторитет може сломити конзервативне и „ирационалне“ отпоре модерним идејама.

Како је у свему каснила за Европом, Србију је овај покрет захватио средином 19. века, када су се за то стекли објективни услови, и то за време друге владавине Михаила Обреновића. Боравећи годинама ван Србије, кнез Михаило је пропутовао готово читаву Европу, упознао бројне државнике, политичаре и дипломате. Пре првог ступања на кнежевски престо (1839), у Истанбулу је био гост турског султана Абдула Мецида I, по много чему највећег реформатора Турске царевине, где је дочекан са великим државним почастима, добио високо звање мушира – маршала и одликован највећим турским државним Орденом Ифтихара.

Након што је 1842. окончана његова прва владавина у Србији, кнез Михаило се повукао из земље, на имање своје сестре Савке Николић, а о његовој судбини надале су одлучивале Аустрија и Турска. Као сваки збачени владар, маштао је о дану када ће се вратити у Србију, иако је својим политичким противницима у земљи поручивао да неће насилно освајати власт, јер „не жели да гази преко лешева својих сународника“. Убрзо потом одлази у Беч са својим оцем, кнезом Милошем. Путовао је по Европи учећи се западним вредностима и манирима, али и у потрази за животном сапутницом. У Бечу се 1853. оженио

мађарском грофицом Јулијом Хуњади. Одлично је говорио француски и немачки језик. Виђао се и дружио са најумнијим људима тога времена, Вуком Караџићем, Ђуром Даничићем и Бранком Радичевићем, а у материјалној помоћи и подршци коју је пружао српској интелектуалној елити, надмашио је и свог оца, у чијем се друштву, вољом Светоандрејске скупштине, и вратио у Србију 1858. године.

Исте године остарели Милош по други пут долази на српски престо, док је Михаило био одговоран за војне послове, у којима се показао као веома способан. Током борби за уједињење Италије, 1859. поверена му је миси-

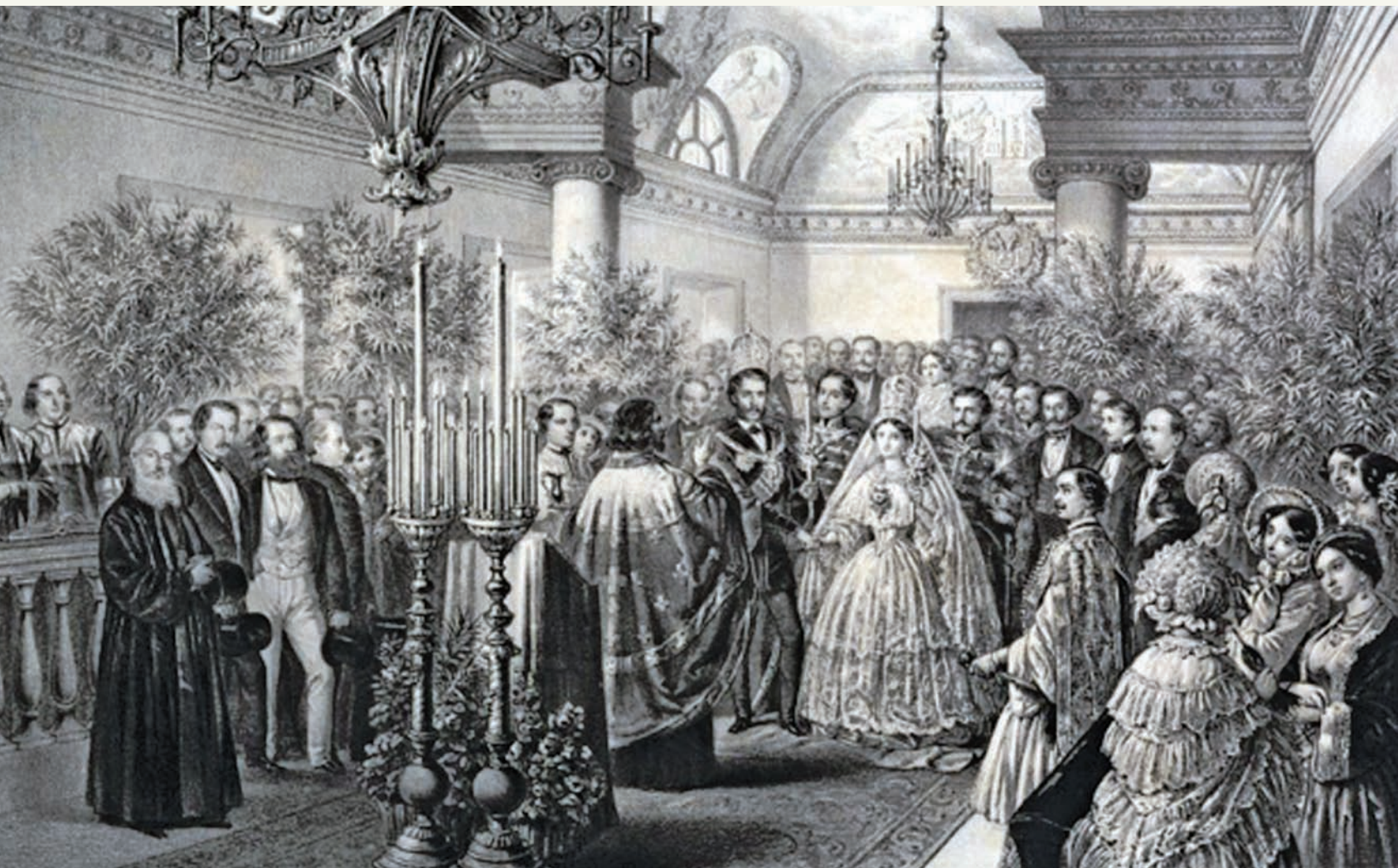
Михаило Обреновић

7

ја код европских сила. Тада је са кнегињом Јулијом посетио Беч, Париз, Лондон и Берлин. Са Наполеоном III Бонапартом срео се два пута. У Енглеској се сусрео и са великим Лајошем Кошутом. Упознајући се са проблемима велике европске политике, стицао је корисна искуства. „Кнез Михаило је”, писао је аустријски конзул Боровичка 1861. године, „један модеран салонски човек са свим манирима европског аутократе данашњег времена”.

Кнез Михаило Обреновић сматра се првим модерним владаром Србије, који је отворио пут ка модернизацији и напретку у свим областима друштвеног живота. Био је школован, прави Европејац, префињених манира и вештина, мужеван, леп, елегантан, сањар, сентименталан, романтичан, музикалан, ванредан играч, стрелац, јахач... Уопште, био је отмен човек, кавалер, џентлмен и „денди”, како су о њему писали савременици и биографи.

Био је потпуно другачији од оца, човека сировог и суровог карактера. Кажу да је нежност и склоност ка носталгији наследио од мајке, кнегиње Љубице, која је била врло осетљива и емотивна жена. Овакав човек у ондашњој Србији, али и окружењу, поред пријатеља морао је имати и непријатеље. Док је кнез Милош у очима српског народа био приступачан и непосредан, дотле је

Кнез Михаило Обреновић оженио се у 1853. мађарском грофицом Јулијом Хуњали

Михаило у српској патријархалној средини изгледао као какав отмени странац, а тако се и понашао. Био је гордо повучен, уздржљив и ћутљив. Није умео да „говори“ с народом; у ретким приликама када је то чинио, његов језик био је тешко разумљив српском сељаку. Несхватљиво је било и његово туђење од народних навика и обичаја.

Одмах по ступању на престо, наредио је да се одштампа књига дворског церемонијала, што је његовим поданицима било страно и непојмљиво. Иако је ова новина, као и многе друге, приписивана кнегињи Јулији, мађарској аристократкињи, Михаилово увођење строгог церемонијала имало је за циљ, између осталог, да заведе ред приликом пријема страних конзула и да им отежа уплитање у политички живот Србије. Они су раније лако долазили у додир са кнезом, а неки су заузимали и омаловажавајуће држање према српском поглавару. Нови церемонијал предвиђао је да конзули буду примани само по одобреној аудијенцији. Навикнути на раније опхођење, конзули су се жалили да нови церемонијал у разговору са српским кнезом уноси једну неугодну свечаност и негодовали због кнежеве одлуке да их држи на одстојању, умањујући на тај начин важност њиховог положаја и функције коју су обављали.

Погоршавање српско-турских односа

Одмах по доласку на власт 1860. године, као главни циљ своје политике кнез Михаило је поставио ослобођење и уједињење српског народа. Њему је све било подређено; јачање моћи владара (апсолутистичка владавина) и стварање народне војске припремали су земљу за рат с Турцима. У таквој ситуацији, врло брзо је уследило погоршавање српско-турских односа. Цариградска штампа почела је да оптужује кнеза за сукобе дуж границе Србије са Босном, а „Новине сербске“ износиле су податке о турским злочинима – убиствима и пљачкама на територији Србије.

У време поновног ступања кнеза Михаила на српски престо, завршавала се једна важна етапа италијанског уједињења (Гарибалдијев подвиг у јужној Италији и поход на Сицилију), која је показала да национална идеја може да победи и без редовне војске, великих савезника, дипломатије, па чак и против воље европских сила. Без сумње, овај пример снажно је деловао на многе националне делатнике међу балканским народима, па и на самог кне-

за Михаила. Било је познато, како су тврдили британски и аустријски конзул у Београду, да он с мржњом и презиrom гледа на Турску, коју је сматрао „једном аномалијом тог времена“, да се стиди што је султанов вазал и да само мисли на то како ће што пре постати независан.

Кримски рат (1853–1856) и ратови за италијанско уједињење, као и претходни конфликти на Балкану, показали су да Србија у својим националним плановима не може рачунати на значајну и јединствену помоћ великих сила. Искуство из прве половине и средине 19. века указивало је да су некакви „европски интереси“ увек постајали главна препрека ослобођењу и напретку хришћана у Турској. Поучен тим искуством, кнез Михаило је био убеђен да се до независности може доћи само заједничком ослободилачком (револуционарном) акцијом балканских народа, без ослонца на велике силе. Додуше, неке од њих су показивале жељу да подрже Србију, а српски кнез је знао да то расположење треба вешто искористити, не напуштајући, притом, самосталну политику и чврсто се држећи начела „Балкан балканским народима“.

Намеру да мења односе према Турској, кнез Михаило је испољио на самом почетку владавине. Као повод послужили су стари захтеви Србије и спорна питања која је кнез Милош покретао за време своје прве владавине. Најважније међу њима тицало се исељавања турског цивилног становништва из Србије и промене Устава. Дипломатска иницијатива коју је кнез Михаило крајем 1860. и почетком 1861. покренуо код великих сила, како би испитао њихово расположење према овим захтевима, окончала се њиховом начелном подршком у погледу исељења Турака, уз савет да Србија поново уђе у преговоре с Портом. Такође, саветовале су да се уставно питање не покреће. Од пролећа 1861. у Цариграду је неколико месеци боравио председник српске владе Илија Гарашанин, кнежева десна рука у вођењу спољне политике, али је изостао било какав договор са Портом око исељавања турског становништва из Србије.

У немогућности да, због спољнополитичких околности, суспендује Турски устав из 1838, кнез Михаило се

одлучио на доношење нових (уставних) закона који су га фактички укидали. На његову иницијативу, Преображењска скупштина је 18. августа 1861. у Крагујевцу усвојила законе о Народној скупштини, Савету, народној војсци, Закон о усвојењу престолонаследника и предлог о реформи пореског система. Законом о народној војсци Србија је, поред професионалне војске од око 5.000 војника, добила и потенцијалну војну силу од око 100–150.000 војника, која је могла да понесе терет ослободилачких ратова који су је очекивали. Закон је предвиђао општу војну обавезу: сви грађани старости од 20 до 50 година били су војни обвезници, с тим што нису служили војску у касарнама, већ су редовно, бар једном годишње, вежбали у местима у којима су живели. Законом о устројству централне државне управе донетом 1862. године, по коме су избор министара и контрола њиховог рада били готово искључиво под кнежевом контролом, кнез Михаило је учврстио личну власт, а његова десна рука био је Илија Гарашанин, његов лични и политички пријатељ, творац „Начертанија“, а у унутрашњој политици, строги конзервативац и присталица апсолутистичког начина владања.

Кримски рат (1853–1856) и ратови за италијанско уједињење, као и претходни конфликти на Балкану, показали су да Србија у својим националним плановима не може рачунати на значајну и јединствену помоћ великих сила. Искуство из прве половине и средине 19. века указивало је да су некакви „европски интереси“ увек постајали главна препрека ослобођењу и напретку хришћана у Турској.

Инцидент на Чукур-чесми 1862. године

Уставни закони које је усвојила Преображењска скупштина августа 1861, нарочито онај о народној вој-

Турска посада у Горњем граду

сци, озбиљно су забринули Порту. Уз војне припреме Србије, у марту 1862. склопљен је и споразум с руском владом о зајму у износу од 300.000 дуката, ради набавке пушака. Турци су постајали све подозривији према српској влади, а дошло је и до погоршавања односа између турског и српског становништва у Србији. Присуство око 12.000 Турака у Србији деценијама је било извор међусобних сукоба и крвавих инцидената који су од почетка 1862. постали интензивнији и готово свакодневни. Избили су и први сукоби између турских војних посада и локалног српског становништва у градовима Соко и Ужице, у којима су се налазила турска војна утврђења. Српска влада је дуже време узалуд тражила од Порте образовање мешовите комисије за исељавање муслимана из земље. У том чекању прилике су се нагло погоршавале. Од средине маја 1862. повећао се и број сукоба у Београду.

У турском кварту српске престонице, ослоњеном на тврђаву, живело је око 3.000 муслимана. Махом су били трговци који су турску посаду у тврђави снабдевали намирницама. Потпадали су под турско правосуђе и полицију. У случају кривичних дела између Срба и Турака, морао се примењивати двоструки судски поступак, што је додатно компликовало односе.

Турци су у Београду имали и најјачу посаду. На другој страни, Срби су се у њему најсмелије држали, ослањајући се на сопствене оружане снаге, статус Београда као своје престонице и присуство страних представника који су имали задатак да контролишу спровођење ранијих споразума између Србије и Турске. Те 1862. у Београду су постојале две полиције – српска је била надлежна у српском, а турска у турском делу града. Граница међу њима протезала се од Дунава преко Видин-капије, шанцем до Стамбол-капије, па преко Варош-капије до Саве и Сава-капије. Пошто је српских кућа било и у турском делу града, у њему је било и седиште српске полиције, преко пута турске полиције. Српској полицији је помагала и жандармеријска чета од око 120 људи, а по потреби и војска под командом ђенерала Ранка Алимпића. Турској полицији подршку је пружао турски војни гарнизон низама (редовне војске) смештен у Калемегданској тврђави.

Један од разлога за незадовољство код Срба било је присуство турских стража и на старим варошким капијама. Постојала су четири таква пункта усред српског дела вароши, невезано за турску посаду у тврђави. Страже на тим местима нису биле неопходне за безбедност гарнизона у тврђави, а својим постојањем само су пркосиле

Догађај на Чукур-чесми

националном поносу Срба и врло често изазивале инциденте. Ни званични протести српске владе, као ни заузимање представника гарантних сила у Цариграду, нису приморали турску страну да пристане на помирљиво решење за критичну ситуацију у Београду. Порта је намерно одуговлачила са решавањем овог проблема, док не рашчисти са црногорско-херцеговачким устанком, који је био у току, и не заузме Цетиње.

До чарки између Срба и Турака обично је долазило на местима на којима су и једни и други боравили ради какве заједничке потребе. Разуларени турски аскери, уз прећутно одобравање својих заповедника, према српском становништву понашали су се грубо и често тражили повода за свађу. Крајње затегнута ситуација у Београду, као што се и очекивало, довела је почетком јуна 1862. до сукоба великих размера. Пошто у граду није било водовода, за снабдевање пијаћом водом служиле су јавне чесме, подигнуте у време када је Београд био под пуном турском управом. Налазиле су се углавном на потезу који је у новим условима делио варош на српски и турски део. Таква је била и Чукур-чесма, на углу данашње Добрачине и Господар Јевремове улице. Пошто у близини није било ниједне друге чесме, овде су по воду долазили турски војници и околно српско становништво.

Срби су се клонили задиркивања турских војника, па су по воду слали углавном децу, а никада жене и девојке. Ретко су се виђали и одрасли мушкарци, или су гледали да што пре промакну пред провокацијама обесних Османлија. Петнаестог јуна на чесми је био приличан број турских војника како би се расхладили од великих врућина. Млаз воде је био слаб, точило се споро, па је ред био дуг. У реду се налазио и дечак Сава Петковић, из села Лукова код Куршумлије, који је у Београд дошао да учи сарачки занат. Иако се околности не могу поуздано утврдити, у општој гужви на самој чесми, где је дошло до кошкања и свађе, дечак је страдао. Извесно је да га је један од турских војника ударио крчагом по глави и тешко повредио. Сава Петковић је недуго затим преминуо.

Чукур-чесма, споменик

До чарки између Срба и Турака обично је долазило на местима на којима су и једни и други боравили ради какве заједничке потребе. Разуларени турски аскери, уз прећутно одобравање својих заповедника, према српском становништву понашали су се грубо и често тражили повода за свађу. Крајње затегнута ситуација у Београду, као што се и очекивало, довела је почетком јуна 1862. до сукоба великих размера.

Сукоб на Чукур-чесми је ескалирао и довео до физичког обрачуна Срба и турских војника, у који се умешала и српска жандармерија. Градом се убрзо пронела вест да Турци убијају Србе на Чукур-чесми. Српски жандарми су ухапсили Савиног убицу, док су се турски војници, уз пуцњаву и подршку своје посаде са зидина Калемегдана, повукли у тврђаву. Неколико српских жандарма је убијено и рањено.

Жесток окршај се проширио по читавом граду и трајао је целу ноћ. Срби су на подстицај и у организацији артиљеријског капетана Ђоке Влајковића (потоњег задужбинара и добротвора, по коме носи име Влајковићева улица у Београду) из својих кућа понели кремењаче, пиштоље, ханџаре и јатагане и сукобили се са Турцима широм вароши. Главни сукоб одиграо се на Великој пијаци (на месту данашњег Студентског парка) и однео је неколико живота. Цео Београд се латио оружја, а џамије и кафане претворене су у војна упоришта. Читаве ноћи пушкарало се дуж шанца и око спољашњих капија тврђаве које су Турци били закључали. Заузели су бусију и у седишту своје полиције, а Срби у тада недовршеном Капетан Мишином здању. У борбама се нарочито истакао капетан Димитрије Караџић, син Вука Караџића. У току ноћи Срби су успели да заузму спољне капије града, Сава-капију, Варош-капију и Видин-капију, и сруше Стамбол-капију, која се нала-

зила на простору између данашњег Народног позоришта и Народног музеја.

У међувремену, Турци са Калемегданске тврђаве послали су једну чету низама да помогне полицији у турском делу вароши. Када су турски војници стављали бајонете на пушке и спремали се да употребе силу над српским живљем у турској вароши, на само поприште сукоба стигао је председник српске владе Илија Гарашанин. Због његових оштрих протеста командир турске чете је пристао, мада тешке воље, да војнике врати у тврђаву. Захтевао је српску жандармеријску пратњу ради безбедности. Када је жандармеријска патрола допратила Турке до тврђаве, на њу је отворена плотунска ватра турске посаде са Калемегдана. Тако се сукоб наставио, али су Срби ипак успели да врате турске војнике у тврђаву, спрече њихово веће активирање и покољ у Београду.

Истог дана, 16. јуна, уз помоћ британског конзула Лонгворта, Илија Гарашанин и заповедник турске посаде у Београду мухафиз Ашир-паша потписали су примирје. У то време кнез Михаило и већина министара нису се налазили у Београду. Иако је дуж линије раздвајања и даље повремено долазило до пушкарања, ситуација се смиривала и све је указивало да је најгоре прошло. Ашир-паша је пристао да повуче страже са капија и са зграде турске полиције, док је Гарашанин гарантовао њихово несметано повлачење у тврђаву и безбедност оних Турака који буду остали ван тврђаве. Без Гарашаниновог енергичног држања, Лонгвортове посредничке акције и подршке осталих конзула, сукоб је лако могао прерасти у српско-турски рат са несagleдивим последицама.

Турско бомбардовање Београда 1862. године

После потписаног примирја, изгледало је да је ситуација у граду под контролом. Срби су је искористили да 17. јуна сахране своје пострадале. Опело је служио митрополит београдски Михаило са бројним свештеницима. Присуствовао је и велики број Београђана и припадника војске, полиције и жандармерије. Погребна поворка кренула је од Саборне цркве у правцу данашњег Студентског трга, одакле је требало да продужи пут Ташмајдана.

Не много пре избијања инцидента на Чукур-чесми, у једном писму упућеном српском представнику у Цариграду Јовану Ристићу, председник владе Илија Гарашанин је поручио: „Српска влада не може сматрати Београд сигурним, све док су топови са турске тврђаве уперени на њега. И са другим тврђавама у сличном стању мир и сигурност Србије зависе од најмањег инцидента“. Мудри конзервативац Гарашанин био је у праву. Када је погребна

поворка стигла до места на којем се данас налази Коларчева задужбина, са Калемегдана су загрмели турски топови и осули смртоносну паљбу по Београду. Људи из поворке су се у страху разбежали, оставивши сандуке на сред улице. Бомбардовање је трајало од 9 часова ујутро до 4 часа поподне, а поновљено је и у ноћи између 17. и 18. јуна. Судаћи према различитим изворима, у Београду је тада погинуло између 20 и 50 грађана, а двадесетак њих је рањено. Порушено је или изгорело 20, а између 350 и 400 кућа је оштећено. Аустријски путописац Феликс Каниц, који је из Будимпеште дошао у Земун, био је

очевитац ових догађаја: „Истовремено са мном, у Земун је стигао, на возилима разних врста, велики број бегунаца из Београда – стараца, жена и деце. На другој страни Саве, пукотине у торњу Саборне цркве и зградишта која су се димила обележавали су пут турских граната. И најзабаченији кутак Земун био је препун избеглица“.

И поред осуде великих сила, бомбардовање није заустављено.

Гарашанин је био принуђен да се обрати Порти, којој је одлучним, али умереним тоном, поручио: „Ако Порта не жели да ствара компликације, треба одмах да прекине такве демонстрације; иначе, иако смо у миру с нашим сизереном, бићемо присиљени да заведемо мере на свим угроженим тачкама“. Кнез Михаило, који се у међувремену из унутрашњости вратио у Београд, од скупштине је добио неограничена овлашћења да заведе ванредно стање у граду. Мобилисано је 15.000 војника. За разлику од умереног Гарашанина, кнез је био спреман и на рат са Турцима. У свом говору поручио је народу: „Чујте Срби! Ашир-паша бомбардује ваш главни град и султан вас окривљује! Ми смо слободан народ, имамо Устав, наша права су зајамчена... Народе, браћо! Напред војници! Нека нам Бог помогне!“

Глас о бомбардовању Београда одјекнуо је читавом земљом. Са свих страна похитали су добровољци да одбране престоницу и њено становништво од турског насиља. Преко 20.000 људи слегло се по улицама града подижући барикаде, па су Турци ускоро били опкољени. Сви страни конзули у Београду, осим аустријског вицеконзула Васића, потписали су изјаву којом су окривили Ашир-пашу за кршење претходно постигнутог споразума и бомбардовање града. Увидевши да се бомбардовањем неће постићи нарочити успех, Турци су сменили Ашир-пашу и у Београд послали специјалног комесара Ахмеда Вефика да Турке из вароши евакуише у тврђаву. Да би се одржао прекид ватре, француски генерални конзул се настанио у тврђави, а енглески у шатору на Калемегдану, који је раздвајао сукобљене стране. Ради веће сигурности, поболи су своје националне заставе. Мир више није био нарушаван, а слика Београда након бомбардовања заувек се променила.

Калемегдан, Доњи град

Тешко је било поправити утисак који је турско насиље изазвало у српској и међународној јавности. Кнез Михаило је искористио ово бомбардовање да најодлучније захтева уклањање турских посада из српских градова, сматрајући их опасним по даљи мир у Србији, као и потпуно чишћење земље од Турака. Покренуо је интензивну дипломатску иницијативу у том правцу, док је у српској јавности, после догађаја на Чукур-чесми и бомбардовања Београда 1862, све више јачала идеја да Турци треба дефинитивно да напусте не само Београд, већ и читаву Србију.

Конференција у Канлици

Српска влада и кнез Михаило у почетку нису били јединствени око начина како да се разреши новонастала криза. Гарашанин је сматрао да Србија није спремна за рат и коначни обрачун са Турцима, да у том смислу нема неопходну подршку Француске и Русије, а да се енглеска и аустријска наклоност према Турцима није променила. У депеши са упутствима које је проследио Јовану Ристићу у Цариграду, Гарашанин је писао: „Српска влада се мора пожалити Порти и силама заштитницама, и захтевати мере којима ће се спречити да се ово понови... Ако се, господине, силе слажу да је бомбардовање Београда било најфлагрантнија злоупотреба силе, или занемаривање права народа, јасно је да је најпростија ствар да се онемогући понављање оваквих несрећа. Имамо моралну снагу да будемо стрпљиви и да умерено одговоримо на сва понављања насиља... Српска влада сматра да је

најбоље решење да се поврати поверење и осигура мир и ред, евакуација и рушење тврђава”.

Кнез Михаило се супротставио Гарашаниновој флексибилности, коју су подржали и председник Државног савета Јован Мариновић и француски пуковник Иполит Монден, будући министар војни у српској влади. У писму Ристићу кнез Михаило је био енергичан: „Мртви узао (чвор – прим. аутор), који између нас и Турака постоји, неће се одрешити докле се сабљом не пресече... Док је турских градова у Србији, нити јој може бити напретка, нити мени бити опстанка”.

Изгледало је да је рат неизбежан, па су велике силе, да би спречиле сукоб, хитно сазвале међународну конференцију, која је 22. јуна одржана у цариградском предграђу Канлици. Представници Србије нису били позвани да присуствују. Као заступнице њених интереса, Русија и Француска су захтевале хитно исељавање Турака из преосталих градова у Србији, док су Енглеска и Аустрија пружале подршку Турској, оптужујући Србију за сукоб и тражиле су *status quo*. Енглески конзул Булвер је у једном извештају записао: „У Гарашаниновом меморандуму нема ни речи жаљења или осуђивања због грозота о којима сам управо говорио. Борба је природно уследила после ових изазивања од стране становништва и усуђујем се да кажем, скоро и од стране српске владе, јер је Гарашанинов меморандум више допринео да се борба разбукта него да се избегне”.

Турци су вешто искористили наклоност Аустрије у Енглеске. Подједнако су оптуживали и Гарашанина и кне-

за Михаила за ратоборност, за мобилизацију наводно 80.000 војника и припремање напада на турске гарнизоне. Првобитна једнодушност великих сила у осуди турског бомбардовања Београда постепено је сплашњавала.

Због подељених ставова међу великим силама, конференција у Канлици завршила се компромисним решењем. Од Турске је захтевано да исели цивилно становништво и повуче гарнизоне из градова у унутрашњости Србије (Ужице и Соко), док су у осталим утврђеним градовима на Сави и Дунаву – Шапцу, Београду, Смедереву и Кладову турске посаде остале. Заузврат, српска влада је Турској имала да плати велику одштету (девет милиона гроша, по неким изворима) за напуштена турска имања у Србији.

Иако је спречила српско-турски рат, конференција није уклонила и узроке сукоба између Срба и Турака. Одлуке конференције налагале су Турцима да поруше утврђења у Соколу и Ужицу, гарантују да више неће бити бомбардовања градова и да се муслимански живаљ који је у Србији живео изван турских утврђења евакуише из земље. Одлукама су били разочарани чак и умерењаци око

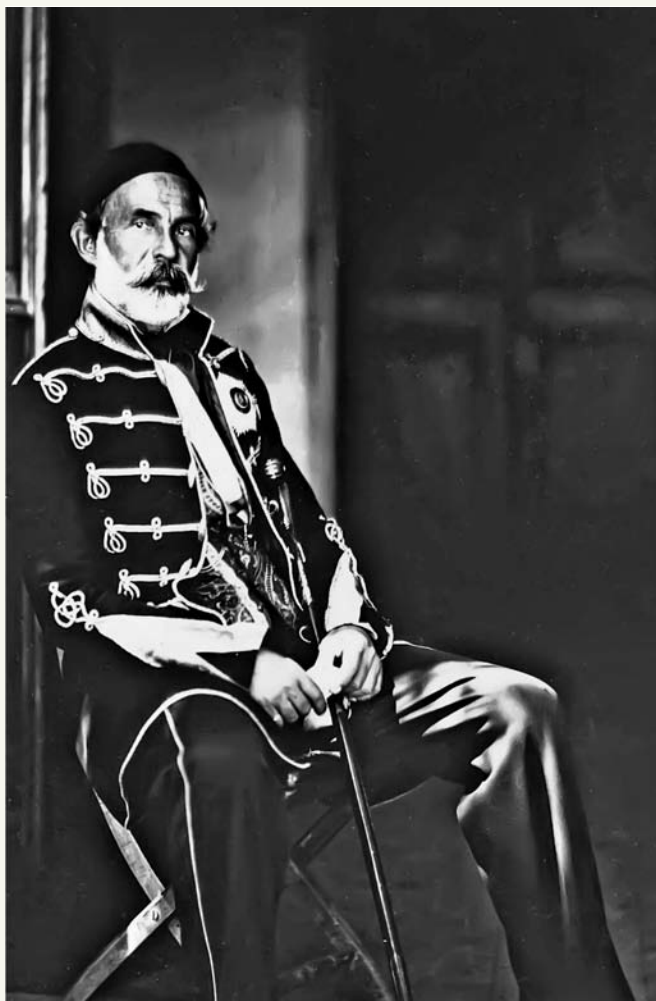
Турци су вешто искористили наклоност Аустрије у Енглеске. Подједнако су оптуживали и Гарашанина и кнеза Михаила за ратоборност, за мобилизацију наводно 80.000 војника и припремање напада на турске гарнизоне. Првобитна једнодушност великих сила у осуди турског бомбардовања Београда постепено је сплашњавала.

Гарашанина, а камоли ратоборнија струја окупљена око самог кнеза. Сматрало се да је то била само потврда претходних договора, односно хатишерифа из 1830. године. Француска и Русија убеђивале су Србију да се више од тога није могло добити. Уверавали су Гарашанина да без њиховог великог залагања Србија не би добила ни толико и да би одлуке конференције у потпуности биле у складу с енглеским предлогом, на штету Срба и у корист Порте. До краја 1863. Турци су се иселили из целе Србије, осим из Малог Зворника, Сакара на Дрини и четири утврђена града на Сави и Дунаву.

Кнез Михаило није био задовољан одлукама конференције, објашњавајући то речима: „Докле год су Турци у српским градовима, дотле нема Србији мира, нити мени опстанка у њој!“ Све док су турски топови представљали претњу српској престоници, није се могла повести било каква национална акција ширих размера. Кнез је говорио да ће радије погинути на рушевинама Београда. На крају су га Гарашанин и његове присталице наговорили да прихвати одлуке конференције. Кнез је потписао понуђени протокол, укинуо ванредно стање и распустио мобилисане добровољце.

Међутим, нетрпељивост између Срба и Турака постајала је све већа, а провокације с турске стране нису престајале. Примера ради, када је Омер-паша Латас, враћајући се из Херцеговине и Црне Горе 1863. године, свратио у београдску тврђаву, послао је одред војника и музику пред кнежев конак да допрате кнеза на Калемегдан. Када је то чуо, кнез је поносно одговорио: „Омер-паша зна да сам ја у Двору, и ако му се свиди нека дође, али мене нека не очекује!“

Омер-паша Латас

Порта попушта пред захтевима

Од бомбардовања Београда (1862), српски политичари су у свакој прилици уверавали гарантне силе да је присуство турских посада у тврђавама главни извор несугласица с Портом и да је њихов одлазак услов за успостављање добрих међусобних односа. Више од четири године то су слушали представници великих сила у Београду и Цариграду, као и њихови државници у време посета српских изасланика европским престоницама. Свима је, дакле, било јасно шта Србија сматра својом најпречом потребом, али је било познато и то да њен захтев није почивао на чврстој правној основи. Наиме, Париским уговором из 1856. године, којим се завршио Кримски рат, Турској је изричито признато право држања посада у српским градовима. Према томе, задовољење српског захтева мирним путем зависило је само од турске добре воље, или, неповољних околности за Порту, које би могле да уследе на међународном плану.

Када се чинило да се питање утврђених градова на северу Србије не може решити на други начин него ратом, промене у односу снага на европској политичкој сцени 1866/1867. године, све извеснији распад Турског царства под притиском незадовољних хришћанских народа и расуло државне управе у Цариграду, изненада су

Србија 1804–1833. године

понудили – дипломатско решење. До тада, у сукобу Срба са Портом, Русија и Француска биле су на српској, а Енглеска и Аустрија на турској страни. Како је 1866. била тешко поражена у рату са Пруском (код Садове), Аустрија извесно време није била у могућности да води активну спољну политику ширих размера. Успех Пруске после Садове ставио је и европску дипломатију пред ново искушење: како повратити поремећену равнотежу која је до тада владала међу великим силама?

Године 1866. и 1867. представљају период највеће активности Србије на спољнополитичком плану и стварању балканског савеза. Иако уговори о савезу са Црном Гором (1866), Грчком (1867) и Румунијом (1868), затим зближавање Србије с мађарским и хрватским политичарима (бискупом Штросмајером и вођством Хрватске народне странке), као и споразум између бугарских емиграната и српске владе нису дали конкретне резултате, повезивање Србије са балканским државама, родољубима и политичким странкама снажно је покренуло питање ослобођења балканских хришћана од Турака, прерастајући тако у европско питање са којим су, осим Турске, морале да рачунају и гарантне силе (Енглеска, Француска, Аустрија и Русија). Србија је, у том смислу, водила главну улогу на Балкану, али је та политика доживела значајан напредак

тек након смрти кнеза Михаила. Требало је да се стекну повољнији међународни и унутрашњи услови да би идеја балканског савеза кнеза Михаила доживела афирмацију и материјализовала се кроз Први балкански рат 1912–1913. године.

На другој страни, да не би ризиковала губитак свог дотадашњег утицаја на Балкану после пораза од Пруске, Аустрија је настојала да задовољи Србију као најјачу и најутицајнију балканску државу која је прва могла отпочети рат с Турском. У исто време, на Криту је 1866. избио устанак и Порта се уплашила могућих побуна међу осталим балканским народима. Пошто се Србија наметнула као главни политички и војни чинилац на Балкану, Порта је одлучила да најзад удовољи њеним захтевима за добијање тврђава на Сави и Дунаву.

Дипломатска увертира

У пролеће 1867. оживео је рад на добијању тврђава, будући да су и велике силе саветовале Порти да учини уступак Србији. Схвативши да је наступио повољан тренутак, кнез Михаило је 29. октобра 1866. преко Јована Ристића, ондашњег српског дипломате у Цариграду, упутио везиру Али-паши писмо са захтевом да се градови уступе Србији. Од тада, то питање се налазило у средишту интересовања српске и европске јавности. Чекајући на Портину одлуку о тврђавама, српска дипломатија се понашала као да ће одговор бити негативан, или бар скопчан с неприхватљивим условима.

Све до краја јануара 1867. у српским политичким круговима преовладало је веровање да ће захтев бити одбијен. Турци су, по обичају, одговлачили са одговором, а у Цариграду, том „врелу балканске политике“, мало се шта могло дознати о правим намерама Порте. Најзад, 28. јануара 1867. мухафиз (војни заповедник) Београда Али Риза-паша саопштио је кнезу Михаилу да је Порта донела одлуку о уступању градова Србији и да се чекају само царске ираде (укази), па да се изврши примопредаја градова. Турска влада је попустила пред притисцима великих сила и опасношћу од општег устанка незадовољних хришћанских народа.

Двадесетог фебруара Београдом се проширила вест да је у три сата после поноћи аустријски конзул лично отишао кнезу у конак, да би му јавио за писмо које је добио од министра Бајста, у којем му овај саопштава да је објављен царски указ о уступању градова. Конзул је тим поводом честитао и пољубио чак кнежевог ађутанта Косту Бучевића. Овај је пробудио кнеза и дао му писмо, а кнез Михаило се захвалио конзулу и не примивши га, што је учинио тек сутрадан. Поступком свог дипломате у Београду Аустрија је желела да преотме иницијативу од руске дипломатије и представи турски поступак као свој успех.

Чекајући на Портину одлуку о тврђавама, српска дипломатија се понашала као да ће одговор бити негативан, или бар скопчан с неприхватљивим условима. Неизвесност је трајала све до почетка марта 1867, када је напослетку стигао одговор из турске престонице.

Стари Београд, Скадарлија.
Vieux Belgrade

Стамбол капија

Српска влада је већ знала да је објављен царски указ, о чему ју је 16. фебруара телеграфски известио сам Ристић, само су били непознати услови под којима ће градови бити уступљени Србији. О томе се по београдској чаршији много говорило и нагађало. Аустријска штампа је писала да ће Порта повећати данак Србији, тражити да се укине народна војска и умањи стајаћа, само да би смањила њену аутономију и обавезала је да остане мирна и лојална Порти. Поводом тих гласина, капетан Милојко Лешјанин, који је у време турског бомбардовања Београда командовао једним посебним одељењем одбране београдске вароши, написао је: „Међутим, то се уопште говорило, а ја сам држао за тврдо, чувши то и од министра правде, а и познавајући добро кнежев карактер, да се неће од наше стране примити услови, који би дирали у наша права”.

Стање неизвесности трајало је све до 8. марта. Тог дана, ванредни број листа „Видовдан” објавио је како је одговор кнезу предат српском заступнику у Цариграду и да је писмо на путу ка Београду. Новине су јављале да се још не знају услови под којима ће градови бити предати, али да се верује да ће они бити задовољавајући. Ово саопштење саставио је Јован Мариновић, председник Државног савета, а „Видовдану” га је предало Министарство иностраних послова. Српски заступник у Цариграду Јован Ристић био је овлашћен да писмо отвори и прочита, телеграфом јави његов садржај, а потом га пошаље у Београд. Влада је, дакле, већ знала да су услови били повољни, само није желела да их износи у јавност без званичног акта.

Шеснаестог марта 1867. специјални курир донео је из Цариграда писмо великог везира Али-паше српском кнезу као одговор на његов захтев о градовима. Писмо је било написано веома ласкавим тоном и у њему су била понуђена три начина предаје градова која је Диван пред-

ложио султану: 1. да српски кнез буде командант гарнизона у градовима, а да гарнизони остану турски; 2. да гарнизони буду мешовити, полутурски, полусрпски и да кнез буде њихов командант; 3. да турски гарнизони напусте градове и да се градови повере кнезу.

У писму се указивало да је султан „из благовољенија и из свагдашње бриге о српском народу и његовом напретку” изабрао овај последњи, трећи начин, и тако поверио кнезу чување градова под једним јединим условом – да поред српске, на београдској тврђави остане и турска застава. Како је кнез Михаило изразио жељу да оде у Цариград и лично захвали султану, Порта је предложила да се султан и кнез договоре о појединостима предаје. Међутим, кнез је ово одбио, захтевајући да се детаљи утврде пре његовог одласка, тако да њему остане само

да се захвали султану и потом врати у земљу. Порта је прихватила и овај услов.

Средином марта, у „Новинама сербским” објављено је саопштење да је договор о градовима постигнут, а 26. марта и кнежева прокламација у којој је јављено да су градови уступљени Србији и да кнез „за тако знатну добит земљи сматра за своју дужност да благодарност српског народа изјави лично цару”.

Тријумф кнеза Михаила у Цариграду

Кнез Михаило је кренуо у Цариград 30. марта специјалним паробродом, праћен бројном свитом у којој су били и председник Државног савета Јован Мариновић, члан Савета Димитрије Црнобарац, министар војске Миливоје Блазнавац, кнежеви ађутанти, командант гарде, инспектор инжињерије потпуковник Јован Белимарковић, управник двора Анастас Јовановић, смедеревски прота Милутин Банић, као и чланови кнежеве гарде. О свом трошку, са посланством је отпутовао и познати београдски трговац Хаџи Тома, а по нарочитој заповести из Цариграда, и Али Риза-паша.

У Варни се кнез са својом свитом укрцао на царску јахту „Султанија”, на којој је у Цариград стигао 1. априла 1867. године. Јован Ристић је јављао из Цариграда да је кнез добро допутовао и да је, по нарочитој жељи султановој, одмах отишао султану на подворење, где му је приређен сјајан дочек. О овој свечаности Коста Христић је, на основу приче свог рођака Алексе Пашића, члана кнежеве свите, касније забележио: „Окружен свитом, поносито ставши пред Султана, Кнез га је поздравио краћим говором, изговореним јасним и крепким гласом. Достојанствено држање Кнежево, његова импозантна појава,

његов витешки став, мирне и озбиљне црте његовог господског лица, необичан израз његових крупних очију у којима се огледала његова патриотска и племенита душа – све је то учинило силан утисак на султана Абдул-Азиса. У дугачком црном капуту, са широким фесом на глави, онизак и трапав, бледа, подбула лица које је одавало разбудан харемски живот, Султан је својим подбулим, стакластим очима укочено, као омађијан, гледао у свог сјајног вазала. Сметен и збуњен, он је нервозно откопчавао и закопчавао дугмета на своме капуту и неспретно померао ногама. Он је једва умео да проговори неколико испре-

Рута којом је кнез Михаило путовао у Цариград

Српска делегација с кнезом Михаилом у Цариграду

киданих речи које је Али-паша, и сам збуњен, испоручио кнезу Михаилу. Улоге су изгледале обрнуте. То пре беше суверен који победнички ословљава свог вазала, него вазал који чини подворење своме суверену”.

Доиста, кнез Михаило је примљен у Цариграду као прави суверен. Амбасадори великих сила – енглески, француски, аустријски и руски, редом су позивали и пружали гостопримство кнезу и његовој свити. На ручку, којој је у част српског кнеза приредио руски амбасадор Игњатијев, кнез Михаило се срео и са Нубар-пашом, министром спољних послова Египта, који је, као и Србија, био вазална провинција Турског царства. Нубар-паша, који је такође дошао у Цариград у намери да тражи уступке за своју земљу, рекао је том приликом Јовану Ристићу: „Да очерупамо што више, кад је прилика згодна!”

На Благовести, 6. априла, кнез је у Цариградској патријаршији присуствовао служби на којој је, заједно са грчким свештеницима, чинодејствовао и смедеревски прота Банић. После службе, кнеза је у аудијенцију примио и цариградски патријарх. Следећи сусрет са султаном кнез је имао на дан свог одласка из Цариграда, 11. априла. После дужег разговора, султан му је уручио ферман (царску заповест) о уступању градова и одликовао га Орденом Османлије – првим орденом царства. Поклонио му је и пет расних арапских коња. Ордени нижег реда уручени су осталим члановима кнежеве свите.

Ово је била друга посета кнеза Михаила Цариграду. На прво подворење султану ишао је 1840. године, када је први пут дошао на кнежевски престо. Разлика између ове две посете била је велика. Обасипан почастима и поклонима, кнез се сећао своје раније посете Цариграду: „Онда сам”, причао је Јовану Мариновићу, „имао за обиталиште нашу малу кућу у Цебалији, а сад царску палату у вароши и другу царску палату на Босфору. Онда сам неколико недеља чекао док се султан удостојио примити ме, а сад сам на царској јахти одмах од султана примљен био, па тек после у одређени ми квартир одсео; онда је требало по неколико дана чекати док ме који од великаша прими, а сад ми сви великаши сутрадан по мом доласку редом на подворење дођоше и сви се утркују који ће ми већу услужност указати”. Било је очигледно да су углед и значај Кнежевине Србије знатно порасли у периоду од 27 година, колико је протекло између две кнежеве посете Цариграду.

После неколико дана боравка у Цариграду, кнез је кренуо за Београд. Успут, на позив румунског кнеза Карола, свратио је у Букурешт, где је дочекан са одушевљењем. Како је Србија у то време важила за стожер балканског јединства, младом румунском кнезу била је велика част да угости српског владоца.

Тријумфалне капије у Београду

За то време, у Београду су вршене припреме за дочек кнеза Михаила. Посланство београдске вароши, у којем је било преко педесет људи, са председником општине Живком Карабиберовићем на челу, кренуло је у Радујевац, на српску границу у сусрет кнезу. У Радујевац су отишла и посланства Пожаревца и Смедерева, а до Смедерева је стигло и једно посланство из Шапца, као и чланови певачких друштава из Панчева и Земунa.

Шеснаестог априла, у пет сати поподне, топовском паљбом поздрављено је упловљавање кнежевог пароброда у савско пристаниште. Народ из Београда, целе кнежевине и других крајева насељених Србима закрчио је савску обалу, Калемегдан и околне улице, одушевљено поздрављајући кнеза. Турска војска је дочекала владара Србије на градским бедемима, а српска на савској обали.

Кнез је стајао испред, на крову лађе, иза њега Али Риза-паша, а са стране српски великодостојници који су га пратили на путу. Према распореду за дочек, на шлепу уз који ће пристати кнежева лађа стајали су министри, иза њих судије Апелационог и Касационог суда, затим остали чиновници и народ. Београдска општина подигла је четири тријумфалне капије: једну код паробродске станице, другу на некадашњој Варош-капији, трећу на развалинама Стамбол-капије и четврту испред Двора. Осим ових, и занатлије и трговци подигли су три

капије: у главној чаршији, у Савској улици и на Малој пијаци. Дуж читавог пута којим је кнез требало да прође, постављени су дрвени стубови са српским заставама и од зеленила и цвећа направљених сводова.

Чим је ступио на обалу кнез се, праћен свитом и окупљеним народом, упутио у цркву. Митрополит и свештенство су отпевали благодареније, а затим је митрополит изговорио кратку беседу у којој је, између осталог, нагласио: „Помоли се господару овоме светоме знамењу христијанске славе (тј. крсту) које те чуваше и онде где је помрачена светлост његова, па се заједно с нама и народом својим моли Господу Богу да се сјајније заблиста слава Крста и Софије – премудрости Божије, која зачуђава свет правдом и истином. (...) Чуј глас српскога народа, који се ето сложено моли, да те и унапредак испуњава дух мудрости и душевне крепости, да буду свагда с тобом блажене душе светих Немањића, те да подигнеш погажену и у тешком сужњу децу Душанову, која већ толико векова чекају да их огреје сунце човечије среће и слободе”.

Кнез је настојао да се примопредаја градова изврши што пре. Желео је да се већ на Цвети, 21. априла, српска застава завијори на београдским бедемима. Зато је предаја Београдске тврђаве одређена за 19. април. На Калемегдану, десно од данашњег главног уласка у парк,

подигнута је свечана трибина. У десет сати пре подне, пристигао је турски батаљон са музиком и заузео место десно од трибине. Истовремено, са Стамбол-капије интониран је марш „Дрино, водо ладна“, а српски батаљон, такође са музиком, постројио се на левој страни трибине. Кнежева поворка долазила је из правца Стамбол-капије, где се данас налази Споменик кнезу Михаилу. На њеном челу корачало је двадесет гардиста, на пет-шест корака од њих ишао је кнез, обучен у црвену униформу, са шеширом и зеленом перјаницом, окићен орденима, јашући на белом коњу доведеном из Цариграда, за кога се причало да га је сам цар јахао. Кнеза су пратили министар војни, ађутанти и остали гардисти. Највиши званичници српске владе прошли су кроз шпалир српске војске. На трибини, кнеза су дочекали представници Министарског и Државног савета, министри, саветници, паша београдски и страни конзули. Калемегдан и улице куда је кнез пролазио биле су препуне народа.

Предаја Београдске тврђаве

Чим је кнез Михаило ступио на трибину, почео је свечани чин предаје градова. Царски ферман о уступању градова прочитан је прво на турском, а потом на српском језику. Читање фермана поздрављено је паљбом из двадесет и једног топа,

*Предаја кључева
Београда*

Митрополит и свештенство су отпевали благодареније, а затим је митрополит изговорио кратку беседу у којој је, између осталог, нагласио: „Помоли се господару овоме светоме знамењу християнске славе (тј. крсту) које те чуваше и онде где је помрачена светлост његова, па се заједно с нама и народом својим моли Господу Богу да се сјајније заблиста слава Крста и Софије – премудрости Божије, која зачуђава свет правдом и истином. (...) Чуј глас српскога народа, који се ето сложено моли, да те и унапредак испуњава дух мудрости и душевне крепости, да буду свагда с тобом блажене душе светих Немањића, те да подигнеш погажену и у тешком сужњу лецу Душанову, која већ толико векова чекају да их огреје сунце човечије среће и слободе”.

који су били постављени на Београдској тврђави. Њихове разарајуће звуке Београђани су памтили по рушењу и убијању (1862), али је овог 19. априла топовска паљба са калемегданских зидина била музика за њихове уши. По-

том је паша приступио кнезу и, честитајући му, на свиленом јастучету предао кључеве града. Поред турских застава, са зидина тврђаве завијориле су се и српске заставе, а окупљени народ весело је повикао: „Слободни смо!” Један одред српске војске, под командом капетана Светозара Гарашанина (сина Илије Гарашанина), умарширао је у Београдску тврђаву и заповео бедеме, где је заменио турске војнике. Када је први српски војник ступио на градске бедеме, прекрстио се и скинуо капу, а народ је одушевљено почео да кличе и међусобно се грли и љуби. Старији људи, срећни што су доживели овај тренутак, плакали су од радости, а мајке су подизале децу да виде српску заставу и српске војнике на Калемегдану.

Бранислав Нушић, који се родио и живео у кући преко пута Саборне цркве (где је данас Народна банка Србије), о овом догађају касније је забележио: „Сам чин предаје обављен је у 10 часова пре подне, али је већ пре тога силан свет изашао на улице, напунио прозоре, а и православне гробове. На бедемима градским исплела се маса була из турских харема да посматра за њих ову тужну свечаност. Тачно у 10 часова и 15 минута појави се кнежева гарда и он лично праћен представни-

цима министарстава, целом владом и осталим великодостојницима. У исто време појавио се и паша из града праћен Генералитетом. Чим је кнез стигао и попео се на трибину, заузеше сви своја места. Око трибине притисла је простор маса грађанства. Чим је све било у реду, паша извади из свилене кесе царски ферман, пољуби га и наслони на чело, па га предаде једном вишем чиновнику који га наглас прочита. А затим то исто у српском преводу прочита Димитрије Јоксић, кнежев секретар. Затим су музике свирале, прво турска, па онда српска свој поздрав. Док су топови пуцали, паша приђе кнезу и предаде му на јастучићу од зелене свиле градске кључеве, које он прими очевидно потрешен и предаде министру војном. Затим је кнез сишао са трибине и поздравио батаљон турске војске, уз жеље да верно служи свом цару". Након тога, уследило је оно што Нушић назива најсвечанијим тренутком: свечани улазак у већ примљени град. „Кнез Михаило попео се на белог коња, и заједно са пашом и њиховим пратњама ушао у град. Застао је пред пашиним конаком где је било припремљено послужење. За народ славље је тек почињало. Паша нареди да турска музика свира на Калемегдану, а Срби су уз њу заиграли коло. Увече је цео град био осветљен кандилима и бурадима од катрана. Београдско, панчевачко и земунско певачко друштво су са 150 буктиња кренули у бакљаду и пред двором певали и клицали кнезу".

Цвети су те године прослављене свечаније него икада пре. Људи су ишли на поклоњење кнезу са осећањем истинске благодарности, а не само из учтивости, као што је чињено претходних година. Окупљеног народа било је више него икада, јер, осим Срба из Београда и кнежевине, било је, по први пут, и Срба из Аустрије који су желели да се поклоне кнезу. Један старац се шест пута враћао и излазио пред кнеза, а кад су га упитали зашто то ради, одговорио је: „Не могу да га се нагледам!" Те године је и паша честицао кнезу празник Цвети. Док је војска дефиловала поред конака, паша је стајао на балкону поред кнеза и министра војног Блазнавца, чиме је и он симболично уче-

Након тога, уследило је оно што Нушић назива најсвечанијим тренутком: свечани улазак у већ примљени град. „Кнез Михаило попео се на белог коња, и заједно са пашом и њиховим пратњама ушао у град. Застао је пред пашиним конаком где је било припремљено послужење. За народ славље је тек почињало. Паша нареди да турска музика свира на Калемегдану, а Срби су уз њу заиграли коло. Увече је цео град био осветљен кандилима и бурадима од катрана. Београдско, панчевачко и земунско певачко друштво су са 150 буктиња кренули у бакљаду и пред двором певали и клицали кнезу.”

ствовао у прослави дана када су Срби почели борбу против Турака.

Пред вече 19. априла, кнез је у пратњи ађутанта дошао на Калемегдан и, прошавши кроз капију, ушао у град. Ускоро се појавио на градским бедемима, а за њим су дошли и Али Риза-паша и чланови кнежеве породице – сестра Перка, сестрић Милош Бајић и други. Турски оркестар је свирао, док су Срби око њега играли коло. Окупљени народ се дивио и чудило овом призору, „гледајући како турска паша обилази око српског кнеза на беду, и како турска банда свира српско коло, а Срби око њега играју, док се пред пашиним конаком вије српска застава". Чинило се да је то права пропаст за Турке и да, како се причало, они сами себи певају „вјечнаја памјат". Један од окупљених овај приказ је прокоментарисао речима: „Да сам Турчин, скочио бих са оног бедема доле у шанац, само да не гледам ову пропаст!" Исте вечери, по предаји Београда, кнез је приредио велики бал у згради Градске општине, а његова рођака Анка Обреновић окитила је све даме посебним камелијама, нарученим из Беча. Они који нису били позвани на бал славили су на градским улицама, играјући коло уз српску и турску музику.

Џефердарова цамија

Кнез се захваљује народу

Увече 19. априла кнезу је приређена и бакљада каква у Београду до тада није виђена. Београдско певачко друштво је дошло пред кнежев конак и отпевало неколико песама. Кнез се потом са балкона обратио народу: „Хвала вам браћо! Сваки човек у свом животу има дана радосних и тужних; има дана срећних и милих, које не заборавља док год живи. У успомени на те дане, наводи снаге за борбу живота (...) ко би му одузео успомену на те дане, тај би му одузео његов живот. Ја, као човек и као владаоц, данас, кад сам се међу вас повратио, изабрао сам овај дан као најмилији, ког успомена даваће живот будућем мом животу. Љубав мог народа према мени, осећам је овде (тад је спустио руку на прса) у мом срцу. Оно ми даје уверења, да је мој народ безусловно пошао тамо, куд би га год ја повео. А ја би га повео, и повешћу га: општем напретку, слави његовој, и мојој. У смрт, у живот, ја ћу с мојим народом – срећан, весео, а мој народ са мном ће! Ја се не варам у томе! Вера моја у то, овде је (опет је спустио руку на прса). Народ је мој љубав моја, радост моја, снага моја!

Живео народ! Живео народ! Народ у коме сам ја пони-
као, у коме ја живим!”

Турска војска напушта Београд

Први батаљони турске војске напустили су Београд још за време кнежевог боравка у Цариграду. На српском пароброду „Делиград“ отпловили су према Видину. Чека-

Поглед са унутрашње Стамбол капије 1867, приликом одласка Турака из Србије

ло се да и преостале турске јединице, након предаје града, напусте српску престоницу. Према споразуму, Турци су имали месец дана на располагању да се постепено иселе из града. Одлазак последњих јединица (6. маја 1867) преко Дунава свечано је обележен присуством српских званичника и опроштајним маршевима, међу којима и „Вечерњим низамским растанком“. Чим су лађе одмакле од обале, припуцали су српски топови са Калемегдана, у знак опроштаја.

Тако је Порта без борбе напустила своју најсевернију тврђаву, која је, упркос лошим финансијама, за команданте и гарнизон од 4.000 људи издвајала три милиона франака, а положај београдског гувернера био је, како пише аустријски путописац Феликс Каниц, један од најпривлачнијих у целом царству.

„Тако, дакле, свршисмо коначно растанак наш с Турцима на данашњем памети достојном дану, на ком у целој Србији више ниједног Турчина нема“, писале су тадашње новине, а Нушић наводи да су спевани и стихови који су славили велики догађај за Србију:

„Нека из свег грла
Пева сада Србија
Јер са турског ждрала
Топ на њу не зија!

У лето 1867. и султан се коначно опростио са Београдом. Абдул Азис се враћао из посете Француској (Наполеону III), а у повратку је ишао Дунавом, како би још једном видео његову тврђаву. Према Нушићевим описима, када су пролазили поред Калемегдана, лагано су пловили. Султан је стајао на крову лађе, а са градских бедема Абдул Азиса је поздрављала српска војска.

Честитке кнеза Николе

Успех српске политике имао је великог одјека у Црној Гори. Добијање градова српском кнезу честитао је и кнез Никола: „Његовој Светлости Књазу Михаилу Обреновићу, примите са целим народом србским искрена и срдачна честитања од мене и моих Црногораца за крунисани успех. Овај је најсветлији дан у историји препорођаја нашега народа, и ја се са мојом Црном Гором придружујем из срца данашњем општем весељу србства”

Наредних дана, турска војска је напустила Београд; уместо турских, Калемегдан су од тада чували српски војници. Турска војска се повукла и из осталих градова, а на њено место дошла је српска: 22. априла, једна чета са капетаном Лазаром Цукићем на челу, заузела је Шабац; 24. априла, чета предвођена мајором Љубомиром Узун-Мирковићем ушла је у Смедерево; 26. априла у Кладово је умарширала чета са капетаном Милутином Јовановићем на челу. И последње турске трупе напустиле су Београд 6. маја 1867. године. Град је био коначно слободан.

Жал за „нашим” пашом

Последњи Турчин који је напустио Србију био је Али Риза-паша, као последњи војни заповедник Београда. Са својим харемом и чиновницима паша је 6. маја, са прео-

Кнез Никола

сталим турским јединицама, кренуо ка Земуну. О том догађају својевремено је писао и кнежев секретар Милан Ђ. Милићевић: „На кнежевим каруцама, извезе се из Гра-

Српски пароброд „Делиград”

Али Риза-паша

да на Саву, те се укрца у пароброд, Риза-паша са својим харемом, и с целим штабом. Српска војска пуцњавом из топова, сви министри, и многи Београђани испратише те Турке до Саве. А мало пре пашина поласка, лађа Делиград одвезе низ Дунаво последње низаме од турског градског гарнизона”.

Пред сам одлазак, паша је свратио у кућу свог пријатеља, познатог београдског трговца Хаџи Томе, на кафу и ракију. У Хаџи Томиној кући тада су се затекли и Илија Гарашанин, Миливоје Блазнавац, Живко Карабибировић и многи други виђенији Срби. Иако су се Срби радовали одласку последњег турског паше из Београда, било им је жао одласка Али Ризе, у коме су видели више пријатеља него турског заповедника. Лешјанин је забележио да је паша био „врло љубазан и приступан, као што сви казиваше, који су с њим у додир долазили и о коме су се и од грађанства чули уобште најбољи гласови”. Али Риза се трудио да у свим приликама покаже своја пријатељска осећања према Србима; често је одлазио у позориште и на балове, а није се устезао ни да се, како се прича, ухвати у српско коло. „Тако се говори, да се не памти, да је који турски паша у Србији толико љубави код Срба стек’о, колико овај. И да бог да он био за вавек последњи који је имао какву власт на србској земљи”, додао је Лешјанин у својим белешкама.

Тако је одласком Али Риза-паше из Србије отишао и последњи представник турске власти. Многима је тада изгледало чудно што је предаја градова извршена без крви, а посебно је изазивао чуђење однос пун поверења који је владао између кнеза Михаила и Али Риза-паше. Говорећи о паши, кнез је увек говорио „наш паша”, а паша за кнеза – „наш кнез”. Све је то утицало да се, бар на тренутак, изгуби онај осећај мржње коју су Срби вековима испољавали према Турцима. Ово осећање је сада уступило

Многима је тада изгледало чудно што је предаја градова извршена без крви, а посебно је изазивао чуђење однос пун поверења који је владао између кнеза Михаила и Али Риза-паше. Говорећи о паши, кнез је увек говорио „наш паша”, а паша за кнеза – „наш кнез”.

место политичкој рачуници и многим се чинило извесним да ускоро Србија и Турска заједно стану у одбрану Босне, у случају да Аустрија покуша да је освоји. Срби су у то време сматрали да треба чувати целину Турске царевине све докле док се не створе услови да се Турци протерају из свих крајева насељених Србима. Главног непријатеља нису више видели у Турској него у Аустрији.

На другој страни, кад није могла да га спречи, Аустрија је покушала да омете српско-турски споразум о градовима. Два аустријска официра су покушала да побуне турске војнике у Београду говорећи им како је срамно да предају градове без боја. Када је то чуо, Али Риза-паша им

је наредио да сместа напусте Београд. „Сирота Аустрија”, записао је Лешјанин. „Кад не може ништа отворено, а она иде па тако ситничарски буши; али Срби знаду, да је њен конзул наговарао 1862. да се бомбардује Београд, и да је њен конзул опет, који у три сата по поноћи трчи књазу у конак и буди га из кревета, да му каже новост да се добијају градови, и љуби се са ађутантом; и да су ово опет њени официри.”

Убиство кнеза Михаила

Године 1867. и последњи „царски Турци” отишли су из Србије, остављајући за собом турски барјак на Калемегдану, као једини симбол турског суверенитета над овом земљом. Срби то нису схватили као крај, већ као почетак борбе за коначно ослобођење читавог народа. О томе сведочи и кратка беседа коју је јагодински прота Јован изговорио кнезу Михаилу, уз честитке за добијање градова: „Народ, честитајући ову добит, мисли да то није свршетак његови тежњи, но напротив тек почетак, и сад наступа стање, да се слободно може радити на томе, што сваки Србин сматра за народну тежњу и последњи циљ, а то је уједињење свих Срба”. Овај успех Србија је дуговала повољним међународним околностима, али и вештини својих државника који су били на висини задатка.

Потписивање Санстефанског мира

Нажалост, кнежева насилна смрт наредне, 1868. године (29. маја / 11. јуна), онемогућила га је да доживи политички расплет који ће Србији донети потпуну слободу и међународно признање (на Берлинском конгресу 1878), дакле, остварење идеје која је била водила његове спољне политике – ослобођење и уједињење читавог српског народа.

Против кнеза Михаила склопљена је завера, а вођа завереника који су припремали атентат био је београдски адвокат Павле Радовановић, по политичком убеђењу радикал. Радовановић је по жениној линији био у сродству са бившим кнезом Александром Карађорђевићем, са којим је редовно одржавао контакте. Александров агент у Србији био је Филип Станковић, који је десетак година раније радио на повратку кнеза Милоша у Србију. Овога пута се окренуо Александру. Имао је задатак да после атентата изведе преврат и врати Карађорђевића на српски престо. Кнез Александар је слао завереницима оружје и новац, а значајну улогу у завери имала је и Александрова супруга кнегиња Персида, чија су браћа касније осуђена због умешаности у извођење атентата. Почети завере датирају из 1867, а као што се по њеним учесницима може судити, била је радикалско-карађорђевићевска. Једанаестог јуна 1868. кнез је са својим најближим сарадницима изашао у шетњу по Кошутњаку. Тамо су га дочекала три атентатора и убила револверским хицима и ханџаром. Сахрана је обављена у београдској Саборној цркви, а убице су осуђене на смртну казну.

Убиство кнеза Михаила

Политичко наслеђе кнеза Михаила Обреновића

Иза кнеза Михаила остало је његово дело, по којем ће га српски народ и историја памтити и помињати. Начело његове спољне политике – „Балкан балканским народима” било је несумњиво политички зрела мисао заснована на модерном начелу међународног права – начелу самоопредељења народа. Истовремено, била је израз јасно дефинисаних интереса Србије и осталих јужнословенских народа, водила је њиховом уједињењу, а поклапала се и са интересима осталих балканских народа прилиснутих турском управом.

Међутим, у пракси, осим добијања утврђених градова, она није дала жељене резултате. Не само да је дошла у сукоб са тенденцијама које су преовлађивале у великој европској политици, већ је наишла и на тешкоће у настојањима да успостави чврсту сарадњу међу балканским народима, па чак и неразумеваше у самој Србији.

Разједињене посебним интересима у односу на Турско царство, велике силе су привидно испољавале жељу да га спасу од распадања, а у ствари, само су одлагале његову пропаст, вребајући свака за себе најповољнију прилику да се дочепашу његовог територијалног наслеђа у Европи. Оваква политика великих била је супротна тежњама балканских народа, да сами реше не само турско,

већ и сопствено национално питање. Развој италијанског питања 1859–1866. и заокупљеност великих сила међусобним односима (пруско-аустријски рат 1866. и пруско-француске супротности, које ће 1870. довести и до рата) уливали су наду српској политичкој елити да ће њихово мешање у Источно питање бар донекле ослабити, али то се није догодило.

И Русија, као декларисани савезник српског и осталих балканских народа, руководила се, пре свега, сопственим стратешким интересима на Балкану и источном Средоземљу. Традиционална тежња њене спољне политике на Истоку, да загосподари Босфором и Дарданелским мореузом и да преко њих избије на топла мора, у Средоземље, није јој дозвољавала да стане одлучно иза начела „Балкан балканским народима“. Пружала је помоћ српским државницима све док су они поступали по њеним упутствима; чим су ови покушали да воде самосталну политику, отказала би им поверење и пренела своје интересовање на оне балканске народе од којих је очекивала већу приврженост, или корист. Пример пројектовања Санстефанске Бугарске у марту 1878, на рачун интереса српског и осталих балканских народа, очигледан су доказ руске прагматичне политике која је гледала, пре свега, сопствене интересе.

Ни спољна политика Србије на пољу балканских односа није дала нарочите резултате. Уговори, конвенције и договори које је кнез Михаило остварио од 1866. до 1868. нису успели да отклоне сукобе интереса између Србије и Грчке, Грчке и Бугарске, кнеза Михаила и кнеза Николе... У ствари, дипломатија је успевала декларативно да реши само нека питања у односима балканских народа, док су она суштинска остављена да се решавају тек после планиране победе над Турском. Ни деловање међу словенским народима у Босни, Херцеговини, Македонији и Бугарској, где је Србија слала своје поверенике и новац, није почивало на чврстој националној и револуционарној организацији. Само је рад на придобијању Хрвата дао солидне резултате. У сукобу с Аустријом и Угарском, хрватски националисти потражили су спас у југословенском покрету. Југословенска идеја ухватила је корена међу најистакнутијим политичарима оба народа (код Срба кнез Михаило и Илија Гарашанин, а код Хрвата бискуп Штросмајер и вођство Хрватске народне странке), али не и код широких народних маса.

И Русија, као декларисани савезник српског и осталих балканских народа, руководила се, пре свега, сопственим стратешким интересима на Балкану и источном Средоземљу. Традиционална тежња њене спољне политике на Истоку, да загосподари Босфором и Дарданелским мореузом и да преко њих избије на топла мора, у Средоземље, није јој дозвољавала да стане одлучно иза начела „Балкан балканским народима“.

Спољна политика Србије из времена кнеза Михаила губила је ослонац и код самог народа у кнежевини. Већ 1863. почео је да се осећа замор од спремања земље за рат. Напредним српским интелектуалцима тешко су падала ограничења политичких слобода. Тврдили су да слободоумне установе олакшавају народима извршавање националних задатака. Код сељачких маса јавило се незадовољство због тешког економског стања, притисака бирократске управе и честог вежбања у народној војсци.

Будући неспремна дипломатски и војнички, у случају да је повела оружану акцију 1868. Србија је могла проћи горе него 1876. године, у Првом српско-турском рату. Јер, да се пораз код Ђуниса (1876) догодио 1868. године, питање је да ли би Русија, тада још неспремна за рат са Турском, била у могућности да спасе Србију од коначног пораза и наметања тешких услова за мир које би ова била принуђена да прихвати.

Очигледно је да опште прилике на Балкану шездесетих година 19. века нису биле повољне за заједничку револуционарну и ослободилачку акцију балканских народа. Оне ће сазрети тек након пола века, али је несумњиво да је велика политичка акција Србије у раздобљу кнеза Михаила оставила дубоког трага и да је делимично допринела успеху каснијег споразумевања балканских народа које ће претходити Првом балканском рату 1912. године. ■

